

Andrzej Szmyt

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

Polscy współpracownicy cara Aleksandra I (książę Adam Jerzy Czartoryski i hrabia Seweryn Potocki)

W Rosji z nowym władcą zawsze wiązały się nowe nadzieje i oczekiwania. Aleksander I wstępował na tron co prawda stosunkowo szybko i niespodziewanie, bo po kilku latach panowania swojego ojca Pawła I, usuniętego z tronu w wyniku zamachu stanu, jednak otrząsnął się z koszmaru po zamordowaniu ojca przez spiskowców i niebawem przystąpił do reorganizacji państwa. Zaczął realizować swoje młodzieńcze koncepcje urzędzenia imperium. W realizację planów reformatorskich Aleksandra I zaangażowani byli liczni Polacy i to na wysokich szczeblach aparatu państwowego. Dążyli oni przy tym do zbliżenia obu narodowości. Stopniowo ukształtował się nawet „polski dwór wewnątrz dworu Aleksandra” [Andrusiewicz 2015, 99]. Co ciekawe, środowisko polskie w Rosji łączył zachwyt jego osobą. Miano przy tym cichą nadzieję na przywrócenie Polakom „choćby częściowo samodzielnego bytu” [Wołoszyński 1984, 23]. Należy przy tym podkreślić bardzo silne w Rosji zainteresowanie kulturą polską, szczególnie w latach 1801–1806. Dotyczyło to też młodego cara.

Plany zreformowania państwa przez nowego władcę były rozważane m.in. podczas częstych spotkań Aleksandra z jego ówczesnymi polskimi przyjaciółmi, księciem Adamem Jerzym Czartoryskim oraz hrabią Sewerynem Potockim. W konsekwencji reform przeprowadzonych przez cara organizacja wewnętrzna Imperium Rosyjskiego zmieniła się diametralnie, a wzorcowym przykładem owych zmian było szkolnictwo. Z pewnością rozeznanie polskich współpracowników cara w tej dziedzinie wynikało z ich wcześniejszych doświadczeń z okresu Komisji Edukacji Narodowej – pierwszego Ministerstwa Edukacji w dziejach Europy.

Książę Adam Jerzy Czartoryski (1770–1861) został wysłany nad Nową w maju 1795 roku przez rodziców Adama Kazimierza i Izabelę z Flemingów razem ze swoim bratem Konstantym, aby uprosić Katarzynę II o zwrot majątku rodzinnego, obłożonego sekwestrem za poparcie powstania kościuszkowskiego [*Pamiętniki*

ks. Adama Czartoryskiego... 1904, 34]¹. Dobra Czartoryskich, które znalazły się w zaborze rosyjskim, stosunkowo szybko zostały rodzinie zwrócone, bowiem caryca przekazała je, a właściwie podarowała Adamowi Jerzemu i Konstantemu. Ceną była ich służba na dworze rosyjskim. Przebywając wśród arystokracji rosyjskiej, Adam Jerzy najbliżej związany był z rodziną Stroganowów, a z synem hrabiego (barona) Aleksandra Pawłem łączyła go autentyczna przyjaźń. Przez Pawła Stroganowa Adam Jerzy Czartoryski poznał wkrótce Mikołaja Nowosilcowa, karierowicza udającego przyjaźń wobec niego, a w rzeczywistości niechętnego księciu [*Pamiętniki ks. Adama Czartoryskiego...* 1904, 34, 106–107; Askenazy 1919, 229; Handelsman 1938, 147; Truchim 1960, 26].

Podczas jednego z przyjęć na dworze Katarzyny II Adam Jerzy poznał wnuka carycy, szykowanego przez nią na następcę tronu – wielkiego księcia Aleksandra oraz jego żonę Luizę Elżbietę. Wiosną 1796 roku książę A.J. Czartoryski został nawet zaproszony przez Aleksandra do pałacu taurydzkiego. Od tego momentu przebywanie w Petersburgu nabrało dla niego nowego znaczenia, a odwiedziny w pałacu stały się codziennością. W czasie porannych spacerów wielki książę snuł przed A.J. Czartoryskim swoje plany i wizje, obdarzając go przy tym przyjaźnią i zaufaniem. O owym zaufaniu może m.in. świadczyć fakt, iż kiedy został dowódcą konnego Pułku Izmajłowskiego, księcia Adama mianował swoim adiutantem (w randze generał-majora), chociaż ten nie miał predyspozycji wojskowych [Andrusiewicz 2015, 114, 129; Karpińska 2016, 26]. Podczas jednego z kolejnych spotkań A.J. Czartoryski napomknął o swoich przyjaciółach P. Stroganowie i M. Nowosilcowie i do tego stopnia zainteresował Aleksandra ich przekonaniem, że ten wyraził chęć poznania obu. Z czasem też wtajemniczył ich w swoje zamiary. Od tej pory P. Stroganow i M. Nowosilcow, na równi z A.J. Czartoryskim, obdarzeni zostali pełnym zaufaniem wielkiego księcia, tworząc wspólnie zamknięte koło najbliższych przyjaciół przysłego cara [Bazyłow 1984, 61; Skowronek 1994, 50–51, Truchim 1960, 28].

Natomiast hrabia Seweryn Potocki (1762–1829), syn Józefa i Anny Teresy z Ossolińskich, przybył z ojcem do Petersburga w 1796 roku, chociaż krótko przebywał tam już w 1793 roku. Potockich do Petersburga być może sprowadziła kwestia uregulowania spraw majątkowych, choć możliwe, że wchodzili oni wówczas w skład delegacji hołdowniczej wysłanej do Katarzyny II z woj. braclawskiego. Seweryn pozyskany przez Katarzynę do służby dworskiej również zbliżył się do jej wnuka wielkiego księcia Aleksandra. Pełniąc służbę na dworze, był podobno

¹ Zob. też [Bazyłow 1984, 30; Truchim 1960, 24–25]. Szerzej na temat przyjazdu i pobytu w Petersburgu zob. Biblioteka Czartoryskich, Archiwum i Zbiór Rękopisów [dalej: BCz], sygn. 6160 II – Adam Jerzy Czartoryski – Pamiętniki, ss. 114.

świadkiem śmierci carycy. Od jej następcy cara Pawła I otrzymał godność szambelana dworu Aleksandra, a tym samym podczas pobytu na dworze cesarskim stał się osobą bliską przyszłego władcy Rosji, również zyskując jego zaufanie i przyjaźń. Jak pisał książę A.J. Czartoryski: „Dopuszczony wraz z nami do wielkiej z nim zażyłości entuzjasmował się zaletami Aleksandra, który bardzo długo pozostał jego ideałem” [*Pamiętniki ks. Adama Czartoryskiego...* 1904, 362, 379]. Nic dziwnego, że po objęciu władzy Aleksander powołał go do grona swych najbliższych współpracowników [Kijas 2008, 29–30].

Jednakże po śmierci Katarzyny i objęciu władzy przez jej syna Pawła I, dla polskich przyjaciół wielkiego księcia Aleksandra nastąpiły trudne czasy, szczególnie zaś dla A.J. Czartoryskiego, który jako Polak mający duże wpływy na dworze, a do tego romansujący z żoną Aleksandra – Elżbietą, budził niechęć i zazdrość w kręgach dworskich (arystokracji). Ostatecznie pod wpływem intryg carowej Paweł I mianował go posłem przy królu Sardynii, polecając mu jak najszybsze opuszczenie państwa rosyjskiego. W konsekwencji w 1799 roku książę wyjechał z Petersburga i udał się do Florencji [Karpińska, 2016, 26]. W niełasce znalazł się wówczas także S. Potocki, którego Paweł I 22 stycznia 1799 roku odwołał z urzędu szambelana.

Po śmierci Pawła I A.J. Czartoryski został przez nowego cara Aleksandra I wezwany do natychmiastowego powrotu do Petersburga [Bazyłow 1984, 60; Skowronek 1994, 53–58; Truchim 1960, 29]. Wiosną 1801 roku nowy car powołał zaś obu Polaków do wąskiej grupy swych współpracowników jako tajnych radców. Mimo iż po objęciu władzy Aleksander odstąpił od realizacji wielu młodzieńczych koncepcji i pomysłów, to nadal pragnął zreorganizować cesarstwo na wzór Zachodu i przeprowadzić głębokie reformy, szczególnie w administracji państwowej. Na początku jego panowania projekty zmian w dalszym ciągu były dyskutowane jedynie w wąskim gronie przyjaciół, do którego Aleksander I zaliczał A.J. Czartoryskiego, P. Stroganowa i M. Nowosilcowa. Wkrótce dołączył do nich jeszcze Wiktor Koczubej. Tych czterech wtajemniczonych w plany nowego cara stworzyło Nieoficjalny Komitet, zwany też Tajnym, z którym Aleksander I ściśle współdziałał w pracach nad reformą państwa [Andrusiewicz 2015, 185; Fiodorow 1993, 287–290].

S. Potocki zaś mianowany tajnym radcą i senatorem uczestniczył w pracach III Departamentu Senatu Rządzącego (4/16.06.1801 r.), a potem w Komisji Szkół Ministerstwa Oświecenia Publicznego (8/20.09.1802 r.). Jako senator w końcu 1802 roku wystąpił przeciw zbyt długiej służbie wojskowej (ponad dwunastoletniej) obowiązującej również szlachtę nieposiadającą stopni oficerskich. W konsekwencji doprowadził do zakwestionowania nowego prawa przez senat [*Pamiętniki ks. Adama Czartoryskiego...* 1904, 380]. Wprawdzie car ostro zareagował, doprowadzając

do zlikwidowania tego przejawu opozycji legalnej, ale S. Potocki swą postawą zyskał uznanie i popularność jako obrońca praw szlachty. Opowiadał się też za niezawisłością sądownictwa (na wzór angielski), chociaż prowadzącą do tego reformę odkładał na czas nieokreślony. Mimo tego wystąpienia nie popadł w niełaskę u cara. Jako członek Rady Komisji Ułożenia Praw uczestniczył w ułożeniu słynnego pełnego zbioru praw w 1809 roku (Полное собрание законов Российской Империи). Ponadto był członkiem komitetu ds. Żydów w Rosji oraz komisji dla zbadania korespondencji pocztowej, zaś w styczniu 1810 roku został członkiem Rady Państwa. Największą aktywność wykazał jednak w dziedzinie organizacji oświaty na terenie imperium. Na tym polu miał też największe osiągnięcia [Rostworowski 1984–1985, 138].

Wspomniany wcześniej Nieoficjalny Komitet, którego członkiem został A.J. Czartoryski, zaczął funkcjonować już od stycznia 1801 roku, a jego posiedzenia odbywały się dwa lub trzy razy w tygodniu. Członkowie mogli liczyć na intratne posady, ale książę A.J. Czartoryski jako jedyny „uchylił się od przyjęcia ofiarowanych mu godności” [Truchim 1960, 32]. Jednakże „miarą pozycji Czartoryskiego na dworze cesarskim był przywilej przychodzenia do Aleksandra bez uprzedniego zaproszenia. Spotykał się z nim częściej niż inni dworzanie i wspólnie roztrząsali sprawy państwowe” [Andrusiewicz 2015, 168]. Spośród projektów reform w Rosji rozpatrywanych w czasie posiedzeń Nieoficjalnego Komitetu (m.in. konstytucja, senat, prawodawstwo, administracja, sprawa chłopska) czołowe miejsce zajmowała oświata publiczna [Beauvois 1991, 20–21]². Pierwsze posiedzenie poświęcone reformie oświaty w Rosji odbyło się 23 grudnia 1801 roku. Nie było więc sprawą przypadku, że na kolejnym spotkaniu Nieoficjalnego Komitetu 10 lutego 1802 roku książę A.J. Czartoryski przedstawił nowemu carowi projekt organizacji najwyższych władz administracji państwowej. Bardzo szybko stał się autorytetem w wielu dziedzinach, a jego opinie miały decydujące znaczenie dla kierunku polityki młodego władcy. Według koncepcji księcia najwyższa władza administracyjna spoczywać miała w ręku ośmiu ministerstw, a na pierwsze miejsce A.J. Czartoryski wysunął resort oświaty. Car oraz członkowie Nieoficjalnego Komitetu zgodzili się bez zastrzeżeń z tym projektem, uzupełniając go jedynie drobnymi uwagami [*Pamiętniki ks. Adama Czartoryskiego...* 1904, 173].

Rezultatem prac Nieoficjalnego Komitetu był manifest carski o utworzeniu ministerstw wydany 8 września 1802 roku. Po burzliwej dyskusji ustalono, że szkolnictwem zajmie się Ministerstwo Oświecenia Publicznego [Beauvois 2010, 370; por. Truchim 1960, 35]. Pierwszym ministrem został hrabia Piotr Wasylewicz

² To samo znajduje się w trzeciej już wersji tej samej książki, tyle że pod nowym tytułem, zob. [Beauvois 2010, 30–31]. Por. [Skowronek 1994].

(Bazylewicz) Zawadowski, natomiast towarzyszem ministra, czyli wiceministrem – Michaił Nikitycz Murawiew. Powołano też tzw. Komisję Szkolną, która z początkiem 1803 roku została przekształcona w organ doradczy ministra pod nazwą Główny Zarząd Szkół. W jego skład weszli minister, jako przewodniczący, oraz jego zastępca, a ponadto tajni radcy – książę Adam Jerzy Czartoryski i hrabia Seweryn Potocki, generał-major Teodor Iwanowicz Klinger, akademicy i radcy stanu – Stefan Rumowski, Mikołaj Ozierieckowski, Mikołaj Fus, Mikołaj Nowosilcow i hrabia Paweł Stroganow. Znaleźli się tam również członkowie komisji jeszcze z czasów Katarzyny II, a mianowicie: Fiodor Iwanowicz Jankowicz de Myriewo, Piotr Iwanowicz Pastuchow i Piotr S. Świstunow. Kierownikiem kancelarii Komisji Szkolnej został Wasilij N. Karazin [Truchim 1960, 36–37].

Warto w tym miejscu podkreślić, iż w 1806 roku mówiło się też, że ze względu na kłopoty zdrowotne P. Zawadowskiego jego następcą miał zostać książę A.J. Czartoryski³. Z tej koncepcji nic jednak nie wyszło, bowiem książę był wówczas bardziej potrzebny w Ministerstwie Spraw Zagranicznych. Mimo to w organizacji nowoczesnego szkolnictwa w Rosji A.J. Czartoryski był i tak znacznie aktywniejszy od S. Potockiego.

Opracowaniem projektu ustawy o ustroju i organizacji szkół na terenie cesarstwa, a następnie jej realizacją miała się zająć Komisja Szkolna [Truchim 1960, 42]. Inauguracyjne posiedzenie Komisji pod przewodnictwem ministra P. Zawadowskiego odbyło się 13 września 1802 roku. Z kolei 27 września 1802 roku akademik M. Fus wygłosił referat, w którym przedstawił szczegóły koncepcji organizacji szkolnictwa w Rosji. Zgodnie z jego projektem terytorium cesarstwa podzielone miało być na sześć okręgów [Truchim 1960, 43]. W swym projekcie M. Fus ograniczył się jednak tylko do naszkicowania zależności organizacyjnej szkół niższych od wyższych, nie zagłębiając się w szczegóły, ani nie precyzując stopnia zależności. Natomiast na posiedzeniu Komisji Szkolnej 2 października 1802 roku szczegółowy projekt organizacji szkolnictwa zatytułowany *O zasadach publicznego oświecenia w rosyjskim imperium* przedstawił książę A.J. Czartoryski. Została w nim uwzględniona organizacja czterech stopni szkół: parafialnych, powiatowych, gubernialnych i uniwersytetów. Istotą tego podziału była więc także hierarchiczna zależność administracyjna szkół stopnia niższego od szkół stopni wyższych. W swym projekcie A.J. Czartoryski również proponował utworzenie w Rosji sześciu uniwersytetów: w Moskwie, Petersburgu, Kazaniu, Dorpacie, Wilnie i Charkowie, które miały podlegać Komisji Szkolnej, ta zaś Ministrowi Oświecenia Publicznego [Truchim 1960, 44]. Niewątpliwie książę A.J. Czartoryski (podobnie jak M. Fus)

³ Na ten temat pisał z Wilna Jan Śniadecki do Tadeusza Czackiego 13.07.1806 r., por. [Gubrynowicz 1929, 4].

wykorzystywał tu koncepcję i ideę Komisji Edukacji Narodowej, tzn. piramidalną hierarchię szkół i władz administracji szkolnej. Utworzenie uniwersytetów było o tyle ważne, że w systemie rosyjskim, podobnie jak wcześniej w Rzeczypospolitej, to właśnie uniwersytetom, wokół których tworzone okręgi szkolne (naukowe), obejmujące również szkoły niższego szczebla, miała przypaść główna rola w strukturze nowoczesnego systemu oświaty [Beauvois 2010, 368–370]⁴.

Komisja Szkolna na kolejnym posiedzeniu przyjęła szczegółowo opracowany projekt A.J. Czartoryskiego z uznaniem i w konsekwencji ostateczną wersję ustawy o organizacji szkolnictwa w Imperium Rosyjskim oparła na koncepcji opracowanej przez księcia. Należy jednak podkreślić, iż faktycznym autorem tej koncepcji był najprawdopodobniej pierwszy rektor odnowionego Uniwersytetu Wileńskiego ksiądz Hieronim Stroynowski, który na wezwanie księcia już w maju 1802 roku przyjechał do Petersburga i przebywał tam do czerwca 1803 roku [Baliński 1862, 380, 389]⁵. Hipoteza ta wydaje się zupełnie realna, bowiem A.J. Czartoryski zajęty wtedy głównie sprawami zagranicznymi (formalnie pełnił funkcję zastępcy ministra tego resortu Aleksandra R. Woroncowa), na wnikliwe zajęcie się zagadnieniami oświatowymi w imperium nie miał wówczas czasu. Także w latach wcześniejszych nie zajmował się tą problematyką i znał ją raczej powierzchownie. Miał co najwyżej ogólne pojęcie na temat szkół oraz organizacji Komisji Edukacji Narodowej. Radami służył mu jednak ojciec ksiądz Adam Kazimierz Czartoryski, który miał duży wpływ zarówno na poglądy i wizje pedagogiczne syna, jak i na ostateczny kształt projektu organizacji szkolnictwa w Rosji. Synowi służył także radą, pomocą i przestrogą w okresie pełnienia przez niego funkcji kuratora. Świadczy o tym ich bogata korespondencja w kwestiach oświaty⁶.

Z kolei o roli Hieronima Stroynowskiego w tworzeniu koncepcji reformy szkolnictwa w Rosji pisał m.in. Hugo Kołłątaj w liście do niego z 8 września 1803 roku⁷. W trakcie pracy nad projektem najważniejsze kwestie H. Stroynowski najprawdopodobniej uzgadniał jednak z księciem A.J. Czartoryskim.

Wszystko wskazuje więc na to, że to właśnie ksiądz H. Stroynowski podjął się opracowania projektu organizacji szkolnictwa w Rosji, oczywiście na prośbę bądź zlecenie księcia. Projekt ten, jak i inne jego koncepcje z zakresu oświaty, podpisywał i przedstawiał na posiedzeniach Komisji Szkolnej wyłącznie ksiądz

⁴ Por. [Сборник материалов... 1893–1898, 1, 452; Truchim 1960, 144].

⁵ Warto podkreślić, iż na temat Hieronima Stroynowskiego pozytywnie wyrażał się m.in. ojciec Adama Jerzego, zob. BCz, sygn. 6285 – list księcia generała do syna z 3.07.1802 r. z Puław – s. 199–201. Por. [Beauvois 2010, 30–31] – tu autor nie wiadomo dlaczego podaje, iż ów list pochodzi z 12.07.1802 r.

⁶ Zob. m.in. BCz, sygn. 6040, s. 95–104; BCz, sygn. 6285, s. 155–175 i 385–388. Por. [Beauvois 1974, 1, 65; Beauvois 1991, 20–21]. To samo zob. [Beauvois 2010, 30–32, 44–45; Skowronek 1994, 65].

⁷ Zob. [X. Hugona Kołłątaja... 1844, 225]. Por. [Bieliński 1900, 3, 51; Handelsman 1938, 146].

A.J. Czartoryski. Tam popierał go również S. Potocki, drugi z Polaków zasiadający w komisji, który będąc w latach 1803–1817 kuratorem Charkowskiego Okręgu Szkolnego, przyczynił się m.in. do powstania w tym mieście uniwersytetu⁸.

W początkowym okresie prac nad tworzeniem uniwersytetu i okręgu charkowskiego S. Potocki jednak nie uczestniczył, przebywał bowiem na urlopie za granicą (do marca 1804 roku). W jego zastępstwie czynił to wówczas jego bliski współpracownik W.N. Karazin. Kurator starał się jednak o pozyskanie dla nowej uczelni wybitnych profesorów, również z innych krajów. W konsekwencji doprowadził do skompletowania pełnego składu wykładowców. Natomiast po odwołaniu W.N. Karazina (z powodu niewłaściwego zarządzania finansami) S. Potocki z powodzeniem przejął całość obowiązków kuratora i opiekuna uniwersytetu w Charkowie. „Jako kurator, z zapałem i wytrwale zajmował się swoim uniwersytetem. Zapraszał wybitnych uczonych i często wizytował prowincje powierzone jego okręgowi naukowemu” [*Pamiętniki ks. Adama Czartoryskiego...* 1904, 362]. Na uroczystym otwarciu Uniwersytetu Charkowskiego (17/29.01.1805 r.) akcentował dobrodziejstwa rozwoju szkolnictwa w Rosji, a zwłaszcza tworzenia uniwersytetów. Umacnianie tendencji antyoświeceniowych, a nawet reakcyjnych po objęciu kierownictwa nad resortem przez Aleksandra Golicyna, skłoniło S. Potockiego do dymisji ze stanowiska w 1817 roku. W październiku 1827 roku awansował on na rzeczywistego tajnego radcę, ale nie brał czynnego udziału w życiu publicznym. Został jednak odznaczony Orderem Aleksandra Newskiego. W Petersburgu spędził w sumie ok. 20 lat [Rostworowski, Skowronek 1984–1985, 138–139].

Jeśli zaś chodzi o poczynania księcia A.J. Czartoryskiego, to na początku 1803 roku projekt ustawy dotyczącej organizacji szkolnictwa w Imperium Rosyjskim był już opracowany. Wkrótce zyskał aprobatę cara Aleksandra I i 24 stycznia 1803 roku ogłoszono ukaz pod nazwą *Tymczasowe przepisy oświecenia publicznego*⁹. Dokument ten stał się podstawą organizacji nowoczesnego szkolnictwa rosyjskiego. Jednocześnie Komisję Szkolną przekształcono w Główny Zarząd Szkół, który odąd miał kierować administracją szkolną pod nadzorem ministra resortu oświaty¹⁰. W skład Głównego Zarządu Szkół, oprócz osób mianowanych przez cara, wchodziłi kuratorzy poszczególnych okręgów szkolnych, będący jednocześnie nadzorcami

⁸ Szerzej na ten temat zob. [Beauvois 2005, 40; Janowski 1911, 48; Kijas 2005, 21–23, 43; 2000, 278–279; Rostworowski 1984–1985; Skowronek 1994, 136–138; Truchim 1960, 39, 47].

⁹ Tekst ustawy (ukazu) z 24.01.1803 r. [druk w jęz. pol. i ros.] zob. m.in. Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego (dalej: BUWil.), f. 2 – Archiwum Uniwersytetu Wileńskiego, sygn. KC 645, k. 127–137. Por. [*Ukaz Aleksandra I...* 1803, 10, 175–185; *Сборник материалов...* 1897, 139–147; Truchim 1960, 47–48, 129–133].

¹⁰ Szczegółowa rola Głównego Zarządu Szkół zob. m.in. BUWil., f. 2, sygn. KC 645, k. 127–128. Por. [*Сборник материалов...* 1897, 139–140].

lub komisarzami uniwersytetów (w tym A.J. Czartoryski i S. Potocki). Właściwie byli oni bezpośrednimi zwierzchnikami poszczególnych uniwersytetów i okręgów, a tym samym urzędnikami carskimi stojącymi na czele każdego wydziału (okręgu) i nadzorującymi wszystkie szkoły tam funkcjonujące. Z kolei w październiku 1803 roku powołano Komisję dla Opracowania Organizacji Szkół Wojennych, w skład której oprócz ministra Piotra Zawadowskiego, Mikołaja Nowosilcowa, Teodora Klingera, hrabiego Płatona A. Zubowa, inżyniera-generała Piotra K. Suchtelen, wiceadmirała Pawła W. Cziczagowa, generał-majora Iwana M. Begiczewa wchodził również książę Adam Jerzy Czartoryski [Beauvois 2010, 369]¹¹.

Prace Głównego Zarządu Szkół nad tworzeniem nowoczesnego systemu szkolnictwa w Rosji, w których brali udział książę A.J. Czartoryski i hrabia S. Potocki, nie ograniczyły się wyłącznie do podjęcia czynności organizacyjnych i przebudowy części administracyjnej resortu oświaty. Ważnym krokiem było też opracowanie zasad funkcjonowania niższych szczebli edukacji [*Сборник распоряжений...* 1866, 3–9]. Priorytetem dla Głównego Zarządu Szkół było jednak opracowanie ustawy zasadniczej dla uniwersytetów. Zrezygnowano tu z ułożenia ustawy ogólnej, a skoncentrowano się nad opracowaniem projektów ustaw (statutów) dla każdej z sześciu uczelni z osobna. A.J. Czartoryski zajął się przygotowaniem projektu statutu dla Uniwersytetu Wileńskiego. Opracowanie tego dokumentu ponownie powierzył on H. Stroynowskiemu, chociaż w tej kwestii również wiele rad udzielał księciu kuratorowi jego ojciec A.K. Czartoryski¹².

Projekt, wzorowany na *Ustawach Komisji Edukacji Narodowej*, został wcześniej przedyskutowany na posiedzeniu Głównego Zarządu Szkół. Ostatecznie Aleksander I zatwierdził statut uczelni wileńskiej 18 maja 1803 roku pod nazwą *Ustawy, czyli ogólne postanowienia Imperatorskiego Uniwersytetu Wileńskiego i Szkół jego wydziału* [Zob. *Ustawy czyli ogólne postanowienia...* 1803, 11, 336–363]. Dla porównania 12 grudnia 1803 roku została zatwierdzona Ustawa Uniwersytetu Dorpackiego, a 5 listopada 1804 roku – ustawy uniwersytetów: w Moskwie, Charkowie i Kazaniu [Bartnicka 1977, 20, 91–105; Buczek 2007, 127; Truchim 1960, 50]. Natomiast uniwersytet w Petersburgu powołano dopiero w 1819 roku, a funkcję szkoły głównej stołecznego okręgu naukowego spełniał tam początkowo Instytut Pedagogiczny, który został utworzony w 1804 roku [Bazyłow 1973, 322, 348].

Następstwem podziału Imperium Rosyjskiego na okręgi był fakt, że już 25 stycznia 1803 roku zostali mianowani przez cara kuratorzy poszczególnych okręgów oraz pozostali członkowie Głównego Zarządu Szkół. Kuratorem Okręgu Moskiewskiego mianowano więc Michaiła Murawiewa, Wileńskiego – Adama

¹¹ Szerzej na ten temat zob. m.in. [Truchim 1960, 63–90].

¹² Zob. m.in. BCz, sygn. 6285, s. 265–268, 289–291, 385–388.

Jerzego Czartoryskiego, Dorpackiego – Teodora Fryderyka Klingera, Charkowskiego – Seweryna Potockiego, Petersburskiego – Mikołaja Nowosilcowa, Kazańskiego – Andreja Andrejewicza Manteuffla, którego już 20 czerwca tego samego roku zastąpił Stefan Rumowski. Członkami Zarządu Szkół bez przydziału zostali zaś Fiodor Jankowicz de Myriewo, Piotr Świstunow, Mikołaj Fus i Mikołaj Oziereckowski [*Ukaz do rządzącego Senatu...* 1803, 10, 186; Рождественский 1902 19, 44]¹³. Kuratorzy stanowili jednocześnie tzw. Główną Dyрекcję Szkół przy Ministrze Oświecenia Publicznego [m.in. Ambros 1939, 2–3, 146–147; Beauvois 1974, 62; Truchim 1960, 53].

O zajęcie się sprawami organizacyjnymi Uniwersytetu Wileńskiego, pierwszy minister Oświecenia Narodowego, hrabia P. Zawadowski, już 8 października 1802 roku poprosił księcia A.J. Czartoryskiego i hrabiego S. Potockiego.

Rola księcia w resorcie oświaty w dużej mierze wiązała się z pełnieniem przez niego funkcji kuratora Wileńskiego Okręgu Naukowego (Szkolnego). Jego pierwszą wielką ideą w tej roli było nawiązanie do systemu wizytacji, pozostawionego w spuściznie przez Komisję Edukacji Narodowej. Kiedy 25 stycznia 1803 roku A.J. Czartoryski otrzymał stanowisko kuratora, miał już skończone 33 lata. Mimo wszechstronnego wykształcenia brakowało mu jednak doświadczenia w piastowaniu urzędu publicznego, chociaż od 1802 roku pełnił już funkcję wiceministra spraw zagranicznych, a przez pewien czas *de facto* nawet obowiązki ministra [Karpieńska 2016, 27–28]. O nominacji zadecydowała, oczywiście, bliska znajomość z Aleksandrem I oraz dobra orientacja w problematyce polskiej, co w sytuacji zagarnięcia przez Rosję większości ziem byłej Rzeczypospolitej nie było bez znaczenia zarówno dla księcia Polaka, jak i dla cara jako panującego nad ziemiami do niedawna polskimi.

Zaangażowanie księcia w sprawy oświaty i udział w reformowaniu rosyjskiego szkolnictwa znacznie ograniczała przede wszystkim jego praca w Ministerstwie Spraw Zagranicznych Rosji. Było oczywiste, że ze względu na trudny dla rosyjskiej dyplomacji okres wojen napoleońskich, polityce zagranicznej musiał poświęcić znacznie więcej uwagi niż sprawom oświaty. W polityce zagranicznej wówczas budował przede wszystkim pozycję Rosji na Bałkanach oraz w Gruzji, a także formował III koalicję antynapoleońską [Karpieńska 2016, 29]. Starał się też brać aktywny udział w propagowaniu sprawy polskiej. Jego koncepcje nie zyskały jednak akceptacji Aleksandra i jego sojuszników [*Dziennik ks. Adama Jerzego Czartoryskiego...* 2016, 325–349, 366–397].

¹³ Zob. też [Beauvois 2010, 370; Truchim 1960, 48].

Mimo braku czasu, ale dzięki obecności w bliskim otoczeniu cara, miał jednak wpływ w rozwój szkolnictwa, co też skrupulatnie wykorzystywał. Warto podkreślić, że przebywając na dworze w Petersburgu i mając informacje o problemach kierowanego przez siebie okręgu szkolnego z pierwszej ręki, przy okazji załatwiał wiele spraw dotyczących polskiej społeczności na terenie Kraju Zachodniego i funkcjonujących tam polskich placówek oświatowych.

Zapał księcia w kwestii rozwiązywania problemów szkolnictwa w Rosji hamowała jednak sytuacja międzynarodowa. Dla Rosji był to bowiem okres wojen napoleońskich. Szczególnie po 1809 roku car zaniepokojony rozszerzeniem Księstwa Warszawskiego snuł nowe plany i starał się pozyskać księcia A.J. Czartoryskiego dla swojej polityki. Przewaga spraw zagranicznych w życiu księcia odbiła się też ujemnie na funkcjonowaniu kierowanego przez niego okręgu. A do tego, kiedy w lecie 1810 roku udał się do Puław, zapewne nie przypuszczał, że nie ujrzy już więcej Petersburga. W 1812 roku, wahając się między Aleksandrem a Napoleonem, z pewną przesadą stwierdził, „że Wilno stanowi jedyną czynną część jego służby. Zostaje mu wprawdzie dość energii, żeby skutecznie bronić wywiezionego do Petersburga Czackiego, ale przy tej okazji prosi cara o całkowitą dymisję (27 listopada 1810). Od tego czasu zaniedbuje kuratorię” [Beauvois 1974, 62].

W działalności księcia A.J. Czartoryskiego i jego współpracy z Aleksandrem I lata wojen napoleońskich były niewątpliwie najtrudniejszym okresem, kiedy to wyraźnie oddalił się od zagadnień oświatowych, z konieczności poświęcając większość czasu sprawom dyplomacji. Ze swą antynapoleońską koncepcją odbudowy Polski był wśród polskiego społeczeństwa w zdecydowanej mniejszości, ale w obliczu wojny z Rosją, w nadziei na wskrzeszenie państwa polskiego, karierę urzędnika carskiego poświęcił dla idei niepodległości, która wówczas wydawała się bardziej realna u boku Napoleona. Oczywiście klęska Bonapartego przekreśliła te nadzieje, a A.J. Czartoryski znalazł się w niezręcznej sytuacji wobec cara. Księciu zabrakło wówczas konsekwencji i lojalności wobec swego mocodawcy, czego mu Aleksander I nigdy nie zapomniał. Mimo to książę pozostał w służbie rosyjskiej, był bowiem potrzebny władcy, szczególnie w realizacji planów wobec ziem polskich. „Częsta obecność księcia Adama przy boku cara (od Chaumont do Wiednia) nie zmieniła jednak faktu, że nie zajmował on żadnego oficjalnego stanowiska” [Beauvois 1974, 62]. Należy podkreślić, że na polu dyplomacji rywalizował wówczas z Karlem W. Nesselrode, którego koncepcja umiarkowanych żądań wobec ziem polskich i w konsekwencji ustępstw na rzecz sojuszników Rosji była wówczas bardziej realna niż koncepcja Adama Jerzego Czartoryskiego, zmierzająca do uzyskania jak największych zdobyczy po upadku Napoleona.

W działalności oświatowej, po okresie bezczynności, dla księcia zaczął się ostatni okres funkcjonowania na stanowisku kuratora (1816–1824). W porównaniu z latami wcześniejszymi miał już więcej czasu na zajęcie się sprawami szkolnictwa i wykazywał większe zaangażowanie bieżącymi problemami podległego mu okręgu i Uniwersytetu Wileńskiego. W tym czasie jego autorytet był jednak już bardzo osłabiony i na każdym kroku musiał się zmagać z brakiem zrozumienia i życzliwości tak kręgów dworskich, jak i ministerstwa, któremu podlegał. Marceli Handelsman pisał, iż w tym czasie kurator Adam Jerzy Czartoryski nie był już bezczynny, lecz tylko bezsilny. Miał bowiem coraz mniej do powiedzenia nawet na terenie, który mu podlegał, a to głównie za sprawą M. Nowosilcowa. Tę rywalizację z dawnym przyjacielem ostatecznie przegrał i został zmuszony do dymisji ze stanowiska kuratora, przyjętej 29 kwietnia 1824 roku¹⁴.

Nieco inaczej potoczyły się natomiast losy współpracy z carem hrabiego S. Potockiego, który po otrzymaniu stanowiska kuratora Charkowskiego Okręgu Szkolnego faktycznie przestał interesować się sprawami szkolnictwa polskiego, zajął się za to organizacją uniwersytetu w Charkowie, a potem również szkół średnich w Odessie. Miał przy tym duże zasługi w rozwoju miasta i to nie tylko w dziedzinie oświaty. Jednakże w przeciwieństwie do A.J. Czartoryskiego „na starość zapomniał o swym kraju, myślał jedynie o powiększaniu swego majątku, o przyjemnym życiu, a dla zabicia czasu bawił się w opozycję rosyjską” [Czartoryski, 1986, 381].

Bibliografia

Źródła

- Biblioteka Książąt Czartoryskich. Archiwum i Zbiór Rękopisów – BCz, sygn. 6040, 6160 II, 6285.
Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego (dalej: BUWil.), f. 2 – Archiwum Uniwersytetu Wileńskiego, sygn. KC 645, k. 127–137.
Czartoryski Adam Jerzy. 1986. *Pamiętniki i memoriały polityczne 1776–1809*. Wyb., oprac., wstęp i przyp. Skowronek J. Warszawa: Wydawnictwo PAX.
Dziennik ks. Adama Jerzego Czartoryskiego 1813–1817. 20176. Oprac. i wstęp Karpińska M. Przep. Karpińska M., Pezda J. Warszawa: Wydawnictwo DiG.
Lietuvos valstybės istorijos archyvas – LPAH [Литовский государственный исторический архив – ЛГИА, фонд 721, оп. 1, дело 602].
Pamiętniki ks. Adama Czartoryskiego i korespondencja jego z cesarzem Aleksandrem I. 1904. Wstęp Gadon L. Przedm. de Mazade K. Przeł. Scipio K. T. I. Kraków: Wydawnictwo Sp. Wydawnicza Polska.
Ukaz Aleksandra I, Imperatora do Rządzącego Senatowi względem urzędzenia nauk i szkół w państwie rosyjskim. 1803. „Nowy Pamiętnik Warszawski” t. X: 175–185.

¹⁴ Na temat dymisji ks. A.J. Czartoryskiego zob. m.in. LPAH, f. 721, op. 1, d. 602, k. 1–9. Por. [Handelsman 1938, 128–132; Beauvois 1974, 72; 2010, 55].

- Ustawy czyli ogólne postanowienia Imperatorskiego Uniwersytetu Wileńskiego i Szkół jego wydziału [om 18.05.1803 r.]*. 1803. „Nowy Pamiętnik Warszawski” t. XI: 336–363.
- Vilniaus universiteto biblioteka – BUWil. [Библиотека Виленского университета – БВУ, фонд 2, дело КС 645].
- Kornilov Ivan Petrovič. 1893–1898. *Sbornik materialov dlâ istorii prosvešeniâ v Rossii, izvlečennyh iz Arhiva ministerstva narodnogo prosvešeniâ*. T. I–III. Sankt-Peterburg [Корнилов Иван Петрович. 1893–1898. *Сборник материалов для истории просвещения в России, извлеченных из Архива министерства народного просвещения*. Т. I–III. Санкт-Петербург].
- Roźdestvenskij Sergej Vasilevič. 1902. *Istoričeskij obzor deâtel'nosti Ministerstva narodnogo prosvešeniâ 1802–1902*. Sankt-Peterburg: Ministerstvo narodnogo prosvešeniâ [Рождественский Сергей Васильевич. 1902. *Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения 1802–1902*. Санкт-Петербург: Министерство народного просвещения].
- Sbornik rasporâženij po Ministerstvu narodnogo prosvešeniâ*. 1866. T. I: 1802–1834. Sankt-Peterburg: Tipografiâ Imperatorskoj akademii nauk [Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения]. 1866. Т. I: 1802–1834. Санкт-Петербург: Типография Императорской академии наук].
- X. Hugona Kollâtajâ korespondencja listowna z Tadeuszem Czackim wizytatorem nadzwyczajnym szkół, w guberniach wołyńskiej, podolskiej i kijowskiej; przedsięwzięta w celu urządzenia instytucyj naukowych i pomnożenia oświecenia publicznego w trzech rzeczonych guberniach. 1844. T. I. Kraków: Wydawnictwo Kojsiewicz F. Drukarnia Akademii Krakowskiej].

Opracowania

- Ambros Michał. 1939. *Zarys statystyczny szkół wydziału wileńskiego*. Wilno: Drukarnia Artystyczna „Grafika”.
- Andrusiewicz Andrzej. 2015. *Aleksander I. Wielki gracz car Rosji – król Polski*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Askenazy Szymon. 1918. *Napoleon a Polska*. T. III. Warszawa–Kraków: Towarzystwo Wydawnicze w Warszawie.
- Baliński Michał. 1862. *Dawna Akademia Wileńska. Próba jej historii od założenia w 1579 do ostatecznego jej przekształcenia w roku 1803*. Petersburg: Nakł. Jozefata Ohryzki.
- Bartnicka Kalina. 1977. *Sprawa przedruku Ustaw Komisji Edukacji Narodowej w Wileńskim Okręgu Szkolnym w początku XIX w.* „Rozprawy z Dziejów Oświaty” t. XX: 91–106.
- Bazyłow Ludwik. 1973. *Spółeczeństwo rosyjskie w pierwszej połowie XIX w.* Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Bazyłow Ludwik. 1984. *Polacy w Petersburgu*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Beauvois Daniel. 1974. *Adam Jerzy Czartoryski jako kurator wileńskiego okręgu naukowego*. „Przegląd Historyczny” t. LXV, z. 1: 65–85.
- Beauvois Daniel. 1991. *Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803–1832*. T. I: *Uniwersytet Wileński*. Rzym–Lublin: Fundacja Jana Pawła II–Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.
- Beauvois Daniel. 2005. *Trójkat ukraiński. Szlachta, carat i lud na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie 1793–1914*. Z jęz. fr. przeł. K. Rutkowski. Lublin: Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.
- Beauvois Daniel. 2010. *Wilno – polska stolica kulturalna zaboru rosyjskiego 1803–1832*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Bieliński Józef. 1900. *Uniwersytet Wileński (1579–1831)*. T. III. Kraków: Druk W.L. Anczyca i Sp.
- Buczek Katarzyna. 2007. *Hugo Kollâtaj i edukacja*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.

- Fiodorow Włodzimierz. 1993. *Aleksander I. W: Dynastia Romanowów*. Red. Iskenderow A. Przeł. G. Wiśniewski. Warszawa: Wydawnictwo Prolog.
- Gubrynowicz Bronisław. 1929. *Z nieznannej korespondencji Jana Śniadeckiego do Tadeusza Czackiego (1806–1811)*. Wilno: Druk Józefa Zawadzkiego.
- Handelsman Marcei. 1938. *Czartoryski Adam Jerzy. Czartoryscy trzydzieści sześć życiorysów*. Kraków: Wydawnictwo Polskiej Akademii Umiejętności.
- Janowski Ludwik. 1911. *Uniwersytet Charkowski w początkach swego istnienia*. Kraków: Wydawnictwo Polskiej Akademii Umiejętności.
- Kijas Artur. 2000. *Polacy w Rosji od XVII wieku do 1917 roku. Słownik biograficzny*. Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.
- Kijas Artur. 2008. *Polacy na Uniwersytecie Charkowskim 1805–1917*. Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.
- Rostworowski Emanuel, Skowronek Jerzy. 1984–1985. *Potocki Seweryn h. Pilawa (1762–1829)*. W: *Polski słownik biograficzny*. T. XXVIII. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich: 136–140.
- Sbornik materialov dlâ istorii prosvešeniâ v Rossii, izvlečennyh iz Arhiva Ministerstva narodnogo obrazovaniâ*. 1893. T. I: *Učebnye zavedeniâ v zapadnyh guberniâh do učreždeniâ Vilenskago učebnago okruga, 1783–1803*. Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo Ministerstva narodnogo prosvešeniâ [Сборник материалов для истории просвещения в России, извлеченных из Архива Министерства народного образования. 1893. Т. I: Учебные заведения в западных губерниях до учреждения Виленского учебного округа, 1783–1803. Санкт-Петербург: Издательство Министерства народного просвещения].
- Sbornik materialov dlâ istorii prosvešeniâ v Rossii, izvlečennyh iz Arhiva Ministerstva narodnogo obrazovaniâ*. 1897. Vvedenie I. Kornilov. T. II: *Učebnye zavedeniâ v zapadnyh guberniâh (1802–1804)*. Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo Ministerstva narodnogo prosvešeniâ [Сборник материалов для истории просвещения в России, извлеченных из Архива Министерства народного образования. 1897. Введение II. Корнилов. Т. II: Учебные заведения в западных губерниях (1802–1804). Санкт-Петербург: Издательство Министерства народного просвещения].
- Skowronek Jerzy. 1994. *Adam Jerzy Czartoryski 1770–1861*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Truchim Stefan. 1960. *Współpraca polsko-rosyjska nad organizacją szkolnictwa rosyjskiego w początkach XIX wieku*. Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Wołoszyński Ryszard W. 1984. *Polacy w Rosji 1801–1830*. Warszawa: Książka i Wiedza.

Summary

Polish cooperators of Tsar Alexander I (duke Adam Jerzy Czartoryski and count Seweryn Potocki)

After ascending the throne Alexander I started to realize his youthful ideas of ruling the empire. The Polish people were involved in implementing his plans for reform. Duke Adam Jerzy Czartoryski and count Seweryn Potocki were among them. As a result of the Tsar's reforms, the internal organization of the Russian Empire changed diametrically. Education was the best example of such adjustments. The Tsar appointed Czartoryski and Potocki as 'geheimrats'; they were his close cooperators and took part in carrying out the reforms. Czartoryski became a father figure to Alexander I. The Tsar respected his opinions, which influenced the policy direction. During the Napoleonic Wars Czartoryski was especially at the service of the Ministry of Foreign Affairs. However, he seemed to be much more active in organising a modern school system in Russia in the years 1805–1824 when he was acting as chief education officer for the Vilnius Educational District. Seweryn Potocki was

chief education officer for the Kharkiv Educational District in the years 1803–1817. He was a founder of the university in this city and, later, secondary schools in Odessa. Potocki contributed to the development of the city. Although in October 1827 Potocki was promoted to an actual ‘geheimrat’, he did not take part in public life, whereas Czartoryski withdrew from public life after his dismissal from the post of a chief education officer.

Key words: Russia, Tsar Alexander I, Adam Jerzy Czartoryski, Seweryn Potocki

Kontakt z Autorem:

andrzej.szmyt@uwm.edu.pl